

117
1

Attha nyay koustoubhiyeshwarvad

“अथ न्यायकौस्तुभीयेश्वरवादः”

॥७

॥७

न्यायकोस्तुभीयेश्वरवादात्मःक्रियते

वा०

१

श्रीगणेशायनमः सांबंशिवंनमस्तुमहादेवः सतांमुदे॥ तार्किकामिमतमानमीश्वरेवक्तिनत्वत्ता
१॥ अत्रेश्वरेआत्मतंजीवभिन्नवृत्तिनवाजीवभिन्नज्ञानादिमन्त्रवाजन्मसकृत्कनवेसादिविप्रतिपत्तौईश्व
रेप्रमातामनुमानमेवेतिनेयापिकाः तच्चजन्मसकृत्ककार्यत्वात्घटादिवदित्याकारकं॥ नचवेदस्यापी
श्वरेप्रमातात्वंसंभवेनकथमनुमानमेवेतीतिवाच्यं। वेदस्येश्वरोक्तत्वेनैवप्रामाण्येनेश्वरसिद्धिर्विनातस्य
प्रमातात्वंसंभवीत्। अन्यथाऽन्योन्याश्रयात्॥ एतेनेश्वरेवेदोनुमानंचप्रमाणांडपापस्योपायांतरादुषक
त्वादितिमहतामुक्तिः परास्ता। नचात्रघटादेर्जन्मत्वेनपक्षतयाकपदेषांतत्वमितिवाच्यं। पक्षैकदे-शस्या
पिदेषांतत्वेबाधकाभावात्। साध्यसाधनवत्तयानिश्चितत्वस्यैवदेषांतत्वेतंत्रत्वेनपक्षभिन्नत्वस्यतत्रातंत्र
त्वात्॥ नचत्रसाध्यंसकृत्कत्वंकृतिमज्जन्मत्वंलाघवान्मनुबर्षपरिसागेनकृतिजन्मत्वपर्ववसितंतथा
चजन्मेक्षितंकुटपर्वतभ्रावस्मदादिकृतिजन्मत्वबाधेतवाहशकृतिजन्मत्वाद्दशकुत्साश्रयत्वेनेश्वर
सिद्धिरित्यभिमतंतत्रचजन्मत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वांगीकारेणजन्मत्वसा

राम०

१

मानाधिकरणेन यदाहौसिद्धसाधनस्यादोषत्वमपि जन्मत्वावच्छेदेन नित्यादिजनकादसृजनकांस्मृतिरपि यागा
दिगोचरकृतिजन्मत्वादायसिद्धसाधनस्यैवैवमपि जन्मत्वावच्छेदेन नित्यादिजनकादो नाप्यंतरयोर्दो
षत्वं दुष्यति हारमेवेति चेदत्र प्राचीनानुयायिनः। अत्र कृतिजन्मत्वात् न साध्यं किंतु स्वोपादानगोचरापरे
भूतानचिकीर्षिसमानाधिकरणकृतिजन्मत्वं गोचरांतं समानाधिकरणांतं च कृतिविशेषरांतं पासति
नोक्तदोषः। यागादिगोचरास्मृतिरुक्तेः स्वोपादानगोचरत्वाभावात्। न च गोचरांतैर्नोक्तदोषवारणोत्त
मानाधिकरणांतं कृतिविशेषरांतमनर्पकमिवाच्यं॥ व्यावसाभावेपि उपरंजकत्वेनैव तत्पविधविशेष
रास्पसार्पकत्वात्॥ उपरंजकत्वं चोद्देश्यभूतस्वयदितसाध्यसिद्धिविषयत्वं। प्रकृते च तानेष्टासमा
नाधिकरणात्तेन कृतिसिद्धेरुद्देश्यत्वादुपपन्नं॥ एतदभिप्रायक एव व्यापके व्यर्थविशेषरात्वेन दोषा
येति प्राचां प्रवादः॥ न च तत्प्रापिदृष्टांतपक्षसाधारणत्वात् तस्यैकस्याभावाज्ज्ञातधर्मस्य साध्य
त्वं न संभवतीति वाच्यं॥ प्राचीनमते स्वत्वस्यैकात्॥ अमप्यास्वापितभ्योद्घातक्रतौ स्वद्वारा न गच्छे

२

देवेसादौ स्वत्वेन चैत्रादीनां सर्वानुभवसिद्धबोधस्यानुपपत्तेः ॥ समवायसंबंधेन कार्पतवाचित्रप्रतिविषयता
 प्रत्यासत्तैवोपादानगोचरत्वादेर्हेतुतया विषयता प्रत्यासत्तवचित्रतया विधकृतिनिष्कारणतानि
 रूपितसमवायसंबंधावचित्रकार्पतस्य तदर्थत्वं संभवेन स्वत्वस्यैक्याभावेऽपि भूतिविरहाच्चा। न चैव
 मपि ध्वंसे बाधः। तस्यासमवेतत्वेन समवायसंबंधावचित्रकार्पतघटितसाध्याभावादिति वाच्यं ॥
 सत्वविशिष्टजन्मत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वात्। न च ध्वंसे व्यभिचारः। भावत्वविशिष्टकार्पतस्य हेतुत्वात्।
 अतएवात्र जन्मत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेन कार्पतरूपहेतोरपि प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपजन्मत्वा
 त्मकत्वेनैकात्म्यसिद्धसाधनं। न च कृति साध्यत्वरूपकार्पतहेतुरिति वाच्यं ॥ असिद्धेरिति परास्तं ॥ स
 मानविशेष्यतावच्छेदकताकसिद्धेरैवानुमितिप्रतिबंधकत्वेन सिद्धसाधनाभावात्। केचिन्नुकेवलका
 र्पतस्य हेतुत्वेऽपि न सिद्धसाधनं ॥ केवलकार्पत्वाधिकरणव्याप्तिघटकतया प्रहंतसाध्यसिद्धावपि राम
 निरुक्तविशिष्टपक्षतावच्छेदकाधिकरणोत्पत्तिः। अमूनविष्टपक्षसिद्धेरैवानुमितिप्रतिबंधकत्वा २

दित्याहुः॥ तन्न॥ व्यंसेव्यभिचारेण केवलकार्पतस्य हेतुत्वासंभवात्। वस्तुतस्तु समवायसंबंधावच्छिन्नका
र्पतस्य हेतुत्वेनैव व्यभिचारानवकाशः। युक्तं चैतत्॥ तादृशसंबंधघटितकार्पकारणभावस्यैवात्रानु
कूलतर्कत्वात्॥ केचित्तु। प्रागभावप्रतियोगित्वात्मककार्पतघटकप्रतियोगीतायां समवायसंबंधाव
च्छिन्नत्वनिवेशात्रव्यभिचारः। इह कपाले समवायेन घटो भविष्यति न संयोगेनेत्यादिप्रतीत्या प्राग
भावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधांगीकारादित्या- रितिवदंति॥ नव्यास्तु। साध्यं न स्वोपादान
गोचरत्वगर्भं किंतु तत्पाविधं कृतिनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वमात्रं। न चोक्तदोषः। अदृष्टाद्वारक
त्वेन जनकतापाविशेषणीयत्वादित्याहुः। तेष्वाप्यमाशयः। निरुक्तसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्पता
त्मकस्वोपादानगोचरत्वगर्भसाध्यकरणोकार्पसामान्यप्रतीत्यरूपकृतिः कारणमिति प्राचीनप्रवादो
न संगच्छते समवेतकार्यप्रत्येव तस्याहेतुतपाध्यं साजनकत्वेनोपदर्शितप्रवादव्याघातात्॥ अस्म
न्मते च ध्वंससाधारणकृतिजन्यत्वस्य साध्यत्वेन तद्व्याघाताभावात्॥ न च निरुक्तिकप्रवादस्याश्ले

वा०
३

पतयात घ्या घाते इष्टापत्तिरिति वाच्यं। कपंचित्वाची नमवादाविरोधेनोपपत्तौ त घ्या घाते इष्टापत्तेरसां प्रहा
पिकत्वात्॥ ननु त पापि ध्वंससाधारणजन्यतत्त्वस्य कालिक संबंधावच्छिन्नतया विधकृतिनिष्कारणतानि
रूपितकालिक संबंधावच्छिन्ननृत्वात्मकस्य साध्यत्वेऽ इष्टाद्वारकत्वविशेषाणावैपर्थ्यं हित्वादिजन
कादृष्टजनकपागादिगोचरात्मरादिरुक्तेः हित्वा धव्यवहितपूर्वकालेऽ सत्वेन कार्पतावच्छेदकसंबंधेन
कार्याधिकारणोकारणतावच्छेदकसंबंधेन नियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वरूपजनकत्वाभावादेवोक्तये
षानवकाशादिति चेत्॥ तन्निष्ठतत्त्वसंबंधावच्छिन्नजनकत्वं हि न तस्य तेन संबंधेन कार्याव्यवहितपूर्
वक्षरणावच्छेदेन कार्पतावच्छेदकसंबंधेन कार्याधिकारणे नियमेन वृत्तित्वं यागादीनामपूर्वादिद्वारा
स्वर्गादिकारणत्वानुपपत्तेः अपि नु तत घ्या पारा न्यतरस्य एवं च न न हि शेषाणावैपर्थ्यं हित्वादिजन
कादृष्टजनकपागादिगोचरात्मरादिरुक्तेः हित्वा धव्यवहितपूर्वक्षरणावच्छेदेन कार्पतावच्छेदककपलि
कसंबंधेन हित्वादिरूपकार्याधिकारणकालेऽ सत्वेपि त घ्या पारादृष्टस्य सत्वेन कालिक संबंधावच्छिन्न ३

जनकतायाः सत्वेनापत्तिरादिदोषस्तद्विशेषां विनानुद्धारात्तत्प्राप्त्यर्थं पूर्वमनेध्वं सेवाध्ववारणापस-
त्त्वविशिष्टजन्मत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे गौरवं। अस्मत्ते च ध्वं सेहिमादिव तत्पाविद्यसाध्याभावानिरापे-
नबाधासंभवात्सुद्धजन्मत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति लाघवं॥ एवं ध्वं सेव्यभिचाराभावेन
शुद्धकार्यत्वस्यैव हेतुत्वेन लाघवं॥ न च तथापि पक्षतावच्छेदकहेतोरैकोनसिद्धसाधनं दुर्लभमिति वा-
च्यं॥ व्यतिरेकव्याप्तेरेव प्रकृते गमकत्वांगीकारात्। केचित्तु जन्मत्वकार्यत्वयोरभेदेऽपि जन्मत्वस्य स्वरूप-
संबंधविशेषप्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपतपानानाविधत्वेनैकविधस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपरविध-
स्य हेतुत्वेन न सिद्धसाधनमित्या-; अप्यजनकतायामदृष्टाद्वारकत्वनिवेशोऽशक्यः॥ तथा हि॥ तज्ज-
नकादृष्टाजनकत्वे सति तज्जनकत्वमेवादृष्टाद्वारकं तज्जनकत्वं वाच्यं। तथा च बाधः॥ हितादिजनकेश्व-
रकृतेः। हितादिजनकादृष्टस्यापि जनकत्वादिति हेतुः। अभिप्रायानवगमात्। स्वजननस्वरूपयोग्या-
दृष्टजनकं पद्यजभेदकूटविशिष्टतत्पाविधकृतिजन्मत्वस्योपदर्शितसाध्यनिष्कर्षात्। स्वपदभेदकू-

वा०

४

प्रतिपोगिपरांविशिष्टांतकृतिविशेषांभेदप्रतियोगिनीचपागादिगोचरास्मदादिकृतितस्यास्वजननस्वरूपयोग्यादृजनकलाजभेदकूटवैशिष्ट्यंस्वरक्तौसुलभतिनबाधः। चतुतपाविधभेदकूटस्पदुर्विज्ञेप
तपातद्वितधर्मेरासाध्यत्वासंभवादुपदर्शितरीतिरसंभजसेतितदसत्॥ कृतौउपदर्शिनपुत्तपाज्ञानचिकी
र्षीसामानाधिकरणमपिनिवेशनीयं॥ तत्रतत्प्रकारत्वेननिवेशेगोरवात्लाघवेनस्वजननस्वरूपयोग्या
दृजनकंपद्यजभेदकूटविशिष्टसामानाधिकरणसंबंधेनज्ञानचिकीर्षीवैशिष्ट्यं कृतौनिवेशनीयं सामाना
धिकरणभेदकूटवैशिष्ट्यं चमेदीपविशेषरातासामानाधिकरणपीपविशेषरातोभयघटिनसामानाधि कर
णसंबंधेनापहोसामानाधिकरणसंबंधेनाश्रयप्रथमस्वपदंभेदप्रतियोगिज्ञानचिकीर्षीविशिष्टापाह
तिस्तद्वत्त्वमेवसाध्यंतद्वत्त्वस्वजननस्वरूपयोग्यादृजनकंपद्यजभेदकूटविशिष्टस्वतिरूपितजन्मतावसंधे
न। अत्रप्रथमस्वपदंभेदप्रतियोगिपरं हितीपस्वपदं कृतिपरंतदपिपरिचापकंननुसंबंधघटकंअमनि
रूपितजन्मत्तस्यासंबंधत्वाभावेनाहोषात्॥ एवंचप्रकारतपाजन्मत्तनिवेशेनापिलाववंतपाचभेदकू

राम०

४

रस्यसंबंधविषयानिवेशेन प्रकारतयाऽनिवेशात्र उच्यते पतावकाशः अतएव दुःखसंततिरसंतमुच्यते संत
तितात्प्रदीपसंततिवदिति द्व्यकिरणवलीस्य महाप्रलपानुमानस्य दुःखसंतस्वसमानाधिकरणदुःख
प्रागभावाधिकरणभूतवृत्तिपक्षतमेरूटवध्वंसप्रतियोगिवृत्तिकार्यवृत्तिधर्मतात्प्रदीपुत्तवदित्येता
दशपरिष्कारः प्रकाराकारा अभिमतः संगच्छते। तत्रापि स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावाधिकरणभू
तवृत्तिपक्षतमेरूटविशिष्टस्वनिर्मुक्तप्रतियोगिता अपवृत्तित्वसंबंधेन ध्वंसवत्स्यैव साध्यत्वेन भेद
कूटस्य संबंधघटकतपैव निवेशात्। अस्यातत्रापि भेदकूटस्वरसैपतयातद्वृत्तित्वसाध्यतासंभवेन
तादृशपरिष्कारासंगनेरिति। अपवास्वसमानाधिकरणदृष्टाजनकलतिजमत्वं साध्यं एनस्यापि स्वस
मानाधिकरणदृष्टजनकपक्षदित्यादिह क्तरीसैव निष्कर्षो बोध्यः। केचित्तु। स्वजनकादृष्टजनकजन्य
कृत्यसत्त्वतिजमत्वरूपमदृष्टाद्वारकलतिजमत्वं साध्यमितीत्याहुः॥ वस्तुतस्तु साक्षात्परं परासा
धारणजनकतापारेकाभावात्तत्तद्व्यापारान्यतरस्य कार्यतियतीव्यवहितपूर्ववर्तित्वं न तज्जनक

वा.
५

त्वं गौरवात् ॥ किं नु साक्षादेतुतास्पलेतकारणास्पपरंपरास्पलेचतद्यापारस्पप्रकृतेचकालिकसंबंधेना
कार्यत्वावच्छिन्नप्रतिकालिकसंबंधेन कृतेः साक्षादेतुतयाकारणविषयकार्यनियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वा
त्माकसाक्षाज्जनकत्वस्याध्यक्षकतयायागादिगोचरकृतिमाहायोक्तदोषासंभवेनादृष्टादृष्टकत्ववि
शेषणमनुपादेयमेव ॥ अत्र घटादेर्दृष्टांतत्वायोगेतुचेष्टैवदृष्टांतः ॥ नचघटादौव्यभिचारः तस्यापि
पक्षत्वात् ॥ पक्षत्वादात्म्यसंबंधेनकार्यत्वावच्छिन्नप्रतिसाध्यत्वाव्यविषयतासंबंधेन कृतेहेतुतया
साध्यत्वाव्यविषयतासंबंधावच्छिन्नकारणतानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नजन्यत्वमेवसाध्यं ॥
अन्यत्वं प्रवचत् ॥ पुनंचक्ष्मंसेनबाधव्यभिचारसंभावनापि नचैवंलाघवात्कृतिसाध्यत्वंसाध्यता
व्यविषयतासंबंधेनकृतिमत्वमेववासाध्यमस्त्वितिवाच्यं ॥ इष्टत्वात् एतेनक्षिसंकुरादिजनकनपे
क्षरोपेक्षतिसिद्धावपितस्याः सविषयकत्वेमानाभावः जीवतयोनिकृतिवन्निविषयकत्वस्यापि
मवात् ॥ एवंक्षिसंकुराद्यव्यवहितपूर्वकालीनपक्षिंविमोचरकृतिजन्यत्वमाद्यपार्थांतरमपिउक्ती

रामः

५

रंगानचतत्कालीनपदापंतिरमादापविनिगमनाविरहेपातादशकृतेर्जनकत्वासंभवाद्दोषइतिवाच्यं।
कार्यतिनल्लतितेनकार्पकारयामावस्यात्रानुकूलतर्कत्वेनपदापंतिरमादापविनिगमनाविरहासंभवा
दितिनिरस्तं।साध्यत्वारयविषयतासंबंधावच्छिन्नमित्यसंकुटादिजनकतपेक्षरीपलतिसिद्धोत्पत्त्याधर्मि
ग्राहकमानेनेवसविषयकत्वसिद्धेः।यत्किंचिद्रोचरकृतेः।भित्ताद्यविषयकत्वेनापंतिरस्याप्यमावाच्यं।
केचित्तुपनेतनहिंसादिभ्यामिहंसायागहिंसारूपक्रियायामेवेष्टानिष्टसाधानत्वंबोध्यतेतत्रनसाधा
त्किंचिदृष्टद्वारेतिकल्प्यमानादृष्टसाधनत्वमपिपागादिक्रियायामेवनतुयागादिगोचरकृतावपदृष्टजनक
त्वंयानाभावात्कृतीवसाधनतायाविषयर्पत्वस्यनिरस्तत्वात्तथाचपागादिगोचरात्मदृष्टकृतेः।भित्ता
दिजनकादृष्टजनकत्वाभावेनापंतिरानवकाशाच्चादृष्टाद्वारकृत्वविशेषरात्रवेशासंभावनापीत्याहुः।
एवंलुप्तोक्तानविकीर्षासमानाधिकरणात्त्वमीपेविशेषरूपतद्देयमेव।नचतदनुपादानेउद्देश्यासिद्धिरि
तिवाच्यंप्रकारातिरेकोबोद्देश्यसिद्धेः॥तथाहि।उपदर्शितानुमानात्कृतिविशिष्टेश्वरसिद्धीवीचरकर्तृ

वा०
६

कलेन वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धे पा सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयंतपः सो कामयत बहुस्यां प्रजायेयं इत्यादि श्रुति
वाक्येभ्यः सर्वविषयकज्ञानापि सिद्धेः। यत्र प्रकारांतरेण तो देशसिद्धिस्तत्रैवोपरंजकस्य सा र्थक्यं। अत
एव न च व्यापकेन व्य र्थविषयशेषात्ताबीजाभावादिति पक्षधरमिच्छाः। अथ तपापिकेवलकविजन्य
त्वस्य साध्यत्वे आह पविति गमनाविरह इति चेत्॥ विनिगमनाविरहेण त्रितपजनत्वस्यैव प्रत्येकं सारध्यता
त्॥ अतएव ज्ञानेष्वाकृतीनां धर्मि ग्राहकमानसिद्धत्वमपि संगच्छते प्रत्येकधर्मि ग्राहकानुमानेन प्रत्येक
सिद्धेः॥ किंच कार्यतावच्छिन्नं प्रतिज्ञानेच्छयोरननकत्वाच्च विनिगमनाविरहः॥ अन्वयव्यतिरेकानुविधा
नाभ्यां कार्यतावच्छिन्नं प्रतिकृतित्वेनैव हेतुतात्। न च विगमनाविरहज्ञानत्वादित्यपि हेतुत्वमापास्य
तातिवाच्यं। वृनिष्पत्तिः कृत्यपक्षीरातेनामप्यासिद्धतयात्वात्तं श्रेयाकार्यतावच्छिन्नं प्रतिकारणात्ताय
हकान्वयव्यतिरेकाभावात्॥ न चैवं हंडुचक्रादेरपि श्रम्यपक्षीरातया घटादिजनकत्वानुपपत्तिः। एवं या राम०
गादीनामपि अपूर्वोपक्षीरातया स्वर्गादिजनकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं। हंडुचक्रादेर्विरम्य व्यापारोप। ६

घापकत्वात्पुनर्यतस्तत्त्वस्यावश्यकत्वेन विनिगमनाविरहादेव तत्सिद्धेः। पागादोनां जनकत्वान्यथा
पपत्तैवापूर्वादि सिद्धोपजीव्यविरोधाजेन पागाद्यन्यथा सिद्धसंभवात्। अतएव व्यापारेण व्यापारि
णो नान्यथा सिद्धिरिति प्रवादः। प्रकृते च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्तत्त्वानस्यैव पादकाया
अकृतानां शेषेन फलपर्यंतमसत्त्वेन उपजीव्यविरोधे तच्च तानेव पोर्हेतुत्वासिद्धेः कृता अन्यथा सि
द्धत्वात्॥ न चानाप्युपजीव्यविरोधः॥ तानजनकत्वानुपपत्त्या न कृतिसिद्धीकारः। प्रत्यक्षेणैव तस्याः सि
द्धत्वात् तस्मात्कृतित्वेनैव कार्यत्वावधिर्न प्रतिहेतुत्वस्य निर्दोषतया कृतियज्यत्वेमेव साध्यमिति सारं।
अपाननांतरं पकेशर्करामध्यस्थितपिष्ठभोजनादिका यैस्तु रवारौ च उपदर्शितसाध्याभावेन व्यभि
चार इति चेन्न तस्यापि पक्षतावच्छेदकाक्रांतत्वेन तत्र साध्याभानिराद्यात्। साध्याभावांशे निरापात्म
कस्यैव तद्दृष्टित्वांशे संशयनिश्चयसाधारणस्य व्यभिचारतानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात्।
अप्यसाध्याभावांशे संशयात्मकस्यापि व्यभिचारतानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वभावश्यकं॥ कथं

बा०

७

न्यपाकरवन्नि संयोगः प्रत्यक्षविषयसंयोगधर्मातिरिक्तधर्मवान्समवापितात् घटवदित्यनुमानाशक्तिसि
द्धिः। तत्र कपिहेतुमनिसाध्याभावानि श्रयेन व्याप्तिग्रहसंभवात् मन्मते च तत्र पक्षे साध्यं संदेहे तपक्षमे
न भो वैवसाध्याभावांशे संशयत्मकव्यभिचारज्ञानसत्तात्र व्याप्तिग्रहसंभवः। तच्चैव पक्षमतर्मा व्याप्ति
व्यभिचारसंदेहस्य व्याप्तिग्रहपुतिबंधकत्वेऽनुमानमात्रोच्छेदः सर्वत्र पक्षमेतमविव्यभिचारसंदेहसं
भवादिति वाच्यं॥ अनुकूलतर्कधिरहविशिष्टस्यैव व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकतया तत्र कार्य
कारणभावाधनुकूलतर्कसत्वेनादोषादिति चेत्तर्हि प्रकृतेऽपि कार्यत्वावच्छिन्नप्रतिकृतित्वेन कार्यकार
णभावरूपाऽनुकूलतर्कसत्वेन व्याप्तिग्रहसंभवेनादोषात्। अपकुलालादिकर्तृकघटादीनामपि पक्ष
तावच्छेदकांशे तत्वेनेश्वरकर्तृकत्वसिद्धौ तेषां भयकर्तृकत्वापत्तिरिति चेन्न प्रासादगुरुतरशिलोद्धर
णादिकार्याणां साधारणसाधारणानेककर्तृकत्ववत्तेषां साधारणसाधारणोभयकर्तृकत्वे बाध
काभावेनेष्टापत्तेः। इयान्परं विशेषः। पत्त्रासादादीनामनेककर्तृकत्वप्रत्यक्षगम्यं घटादीनांच

राम०

७

कुलारनादिकर्तृकत्वं प्रत्यक्षगम्यमीश्वरकर्तृकत्वं चानुमानगम्यमिति। नहिकारिणामेकजातीयप्रमा
णागम्यकारणात्ताकसामग्रीजन्यत्वमिति नियमः। मानाभावात् विजातीयप्रमाणागम्यकारणात्ताकसा
मान्यविशेषकारणाकावदंटादिजनेषु घपदिष्वेव व्यभिचाराद्य। ननु तपापि जन्मसंज्ञजन्यशरीराजम
त्वादिसादिप्रत्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षसंभवात् नोक्तानुमानेन जन्ममात्रे कृतिजन्यत्वसिद्धिः। न च प्रत्यनुमा
ने जन्मत्वसामानाधिकरण्येन पक्षत्वे सत्प्रतिपक्षासंभवः जन्मत्वावच्छेदेन पक्षत्वे च घटादौ हेत्वसत्त्वे
न भागासिद्धिरिति वाच्यं॥ अनुमानेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेस्तदेष तयावच्छेदकावच्छेदेन विशि
ष्टबुद्धौ सामानाधिकरण्येनापि तदभावव्याप्यवतात्तानस्य प्रतिबंधकतया प्रत्यनुमाने सामानाधि
करण्येन पक्षतायामपि सत्प्रतिपक्षसंभवात्। न च जन्मत्वमात्रस्यैव कृतिजन्यत्वाभावव्याप्यत्वसं
भवेन शरीरविशेषाणां व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थतया नीजुक्षमादेरिव शरीराजमत्वस्य व्याप
त्वासिद्धतया सत्प्रतिपक्षासंभव इति वाच्यं। अधिकोक्त्या व्यर्थविशेषात् तस्य निग्रहस्थानमात्रसं

वा.
८

पादकृतपानीलधूमादौ व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्याप्तिसत्त्वेन व्याप्यत्वासिद्धभावात्। न च धूमसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वापेक्षयानीलधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्य गुरुतया कथं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावघटितव्याप्तिसत्वमिति वाच्यं। गौरवप्रतिसंधानदृश्या-
मपि कंचुग्रीवादिमात्रास्तीत्यादिप्रतीत्युद्भवेन विशिष्टसत्त्वादेर्देव्यत्वाघच्यापतापसाचगुरुधर्मस्याप्य-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वांगीकायत्। नीलधूमत्वघटितनिमित्तधूमत्वावच्छेदकत्वत्वस्य प्रुद्धधूमत्वघ-
टितावच्छेदकत्वत्वासमनैयत्वाच्च अतएव दीधितिकारस्यापि नीलधूमत्वादेर्वीरणीपत्तेरिति तु शब्दोक्ता-
नीलधूमादेर्व्याप्यत्वं संमतमिति चेन्न। प्रत्यनुमानस्यानुकूलतर्काभावेनाप्रयोजकतयाऽनमत्वरूपोपा-
धिमत्तया च दुर्वलत्वेनानुमानस्यनुकार्यत्वावच्छिन्नप्रतिकृतित्वेन कार्पकारणाभावरूपानुकूलतर्कस-
त्वेन बलवत्तया सत्यपि पक्षासंभवात्। एतेनोक्तानुमानैशरीरेकर्तृकत्वं शरीरजन्यत्वं चोपाधिः। न च त-
स्यापि संकुरादौ साध्यव्यापकतासंदेहान्नोपाधित्वमिति वाच्यं। तावतानि श्रितोपाधित्वाभावेऽपि संदिग्धो-

राम.
८

पाधित्वेवाधकाभावात्तात्पाचतदाहितव्यभिचारसंशयेनव्याप्तिग्रहप्रतिबंधात्कथमनुमानमित्यपि
निरस्तं। पूर्वोपदिशितानुसूक्ततर्कविरहविशिष्टस्यैवव्यभिचारज्ञानस्यप्रतिबंधकतपाप्रकृतेचोक्त
कार्यकारणभावहूपानुकूलतर्कसत्तेतादोषात्। अनुकूलतर्केणकार्यत्वरूपहेतौकृतिन्यत्वरूपसा
ध्यव्याप्यतुनिरायेसाध्यव्याप्यहेतुव्यापकत्वेनसाध्याप्योपक्रमानेनसाध्यव्यापकताभावनिरायेनो
पाधित्वासंभवेचाशु। अत्रेदंबोध्यंउक्तामानेनैवकृतेरेकत्वेनिसत्वेचलाघवमिति लाघवज्ञानसहकारे
णकृतावेकत्वमित्यत्रेअपिसिध्यतः। लाघवज्ञानसहकारेणव्यापकतानवच्छेदकपस्याप्यनुमितौभा
तात्। एवंश्रुतिहिंसिहसर्वविषयकेष्वज्ञानेष्वप्येकत्वमित्यत्रेलाघवादेवसिध्यतः। तयोर्नानात्वे
उत्पत्तिविनाशकल्पनेचगौरवात्। नचैवमपितद्गानादीनांसर्वविषयकत्वासिद्धिः। नित्यत्वेनैवतत्सि
द्धेः। ज्ञानादेर्नियतविषयकत्वस्यकारणीधीनत्वेनकारणाभावेननियतविषयकत्वाभावात्। वचन
त्रसविषयकत्वपवमानाभावइतिवाच्यं। कार्यकारणभाववालेनैवतत्सिद्धेः। अस्मदादितानेप्रसक्त

सिद्धस्य सर्वविषयकत्वस्य ज्ञानत्वादित्यानुमावाच्च। एवमुक्तानुमानेन नित्यैककृतिसिद्धौ तस्यां कृतित्वे
 न विशेषगुणात्त्वसिद्धौ साकल्यनिरस्मद्यसमवेतानि सैकविशेषगुणात्वाद्यतिरेकेऽस्मदादिज्ञानवदित्यनुमा
 नेन तसामस्मद्यसमवेतत्वसिद्धावस्मद्यसमवेतास्मकृतिरात्मसमदेताकृतित्वादस्मदीपकृतिवदि
 त्यनुमानेन तादृशकृतित्वमतेकत्वेनित्यत्वे च लाघवमिति लाघवज्ञानसहचरेणास्मद्यतिरिक्तस्य
 तादृशकृतित्वमतीत्यैकस्येश्वरात्मनः सिद्धिः। आत्मत्वादेव च तस्य व्यापकत्वमपि सिध्यति। अत्रोक्त
 पुत्तैवेन कत्वादिसिद्धिः। किंतु श्रुतितोपि। तथा हि॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति सविश्वकृद्विश्वविदात्मयो
 नित्यः सर्वगोभुवनस्योऽस्य गोप्तेति। अत्र विश्वकृदित्यनेन सर्वविषयककृतित्वविश्वविदित्यनेन सर्ववि
 षयपकत्वात् न वत्त्वं। सर्वगदित्यनेन व्यापकत्वं सिद्धं। स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति। अत्र ज्ञानस्य स्वाभावि
 कत्वोक्त्या नित्यत्वं। एवं नित्यं विज्ञानवत्त्वं। सर्वगदित्यनेन व्यापकत्वं सिद्धं। स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
 चेति। अत्र ज्ञानस्य स्वाभाविकत्वोक्त्या नित्यत्वं। एवं नित्यं विज्ञानमानदंब्रह्मेति। अत्र ज्ञानविशिष्टस्य नित्यं

सत्त्वप्रतिपादनेन विशेषास्पृता न स्यापि नित्यं लभ्यते। न चैवमानं दृविशिष्टस्य नित्यसत्त्वप्रतिपादनेने श्वरे नि
ससुरवस्यापि सिद्धिः स्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। एवं विश्वतश्च भुरुत विश्वतो मुखोपि विश्वतो वा हूत विश्व
तस्यात्। संवाहू म्पां धमति संपतत्रै र्घा वा भूमी जनपदेव एक इति। विश्वतश्च भुः विश्वविषयकसाक्षात्कार
रवानित्यर्थः। विश्वतो मुखः विश्वविषयकवचनवानित्यर्थः। विश्वतो वाहुः विश्वविषयकमयलवानि
त्यर्थः विश्वतः स्यात् विश्वतः स्यात् विश्वव्यापक इत्यर्थः। बा - म्पां धमति म्पां। अनेनादृष्टसह
कारित्वमुक्तं। पतत्रैः परमा मुभिः संप्रमतीतियोजनात्ती पाचिती पाच्येतेन परमा रात् संपोज पतीत
र्थः। किमर्थमित्यत आहृ घावा भूमी जनपदिति। घावे सनेनोर्ध्वलोकसमकं। भूमी सनेनाधोलोक
सकमुपलक्षितं। एकं संपदं घमतीत्येनेनान्वितं। द्वितीयं जनपदित्यनेनान्वितं। व्यवहिताश्चेति ह
दात्मसूत्रात्। तपाच घावा भूमी चतुर्दशलोकानुसंम्य हतत्तत्स्या नविशेषविशिष्टतया जनपदं सजिस
र्थः। आरम्भादोपपत्तच्युतिमूलक एव। अत्रारम्भादप्रतिपादनात्। अत्र क्रतुसंतरमपि। आदिः ससंपोगनिमि

वा.
१०

तद्देतुः परस्मिन्कालादपरोपिदृष्टिसंयोगः एषिव्यादिचतुर्विधपरमाराहनांसंयोगः तेप्रतिनिमित्तहेतुनि
मित्तकारणमित्यर्थः ॥ एवं ह्यंशोऽप्येतेतकेतुप्रत्युहालकआह। नशोधफलमतआहरेतिइदंभगवदितिभि
धीतिभिन्नंभगवदितिकिमत्रपश्यसीतिअण्वइवेमाधानाभगवदितिआसामंगेकांभिंधीवितिभिन्नाभ
गवदितिकिमत्रपश्यसीतिनकिंचनभगवदितितंद्वाचपंवैसौम्येतमणमानंनभिभालपसेपुतस्यै
सौम्येषोरिगम्रवमहान्मशोधस्तिष्ठतीतिअत्राप्यारंभवाहप्रतीयते। तप्पाहि। पूर्वसन्मूलाः सौम्ये
माः सर्वाः प्रजाइत्यनेनकार्यमात्रेईश्वरस्यकारणत्वमुक्तंअत्रेश्वरस्यनिमित्तकारणत्वमेतन्नतुसमवा
पिकारणत्वमित्याहमशोधफलमित्यादि। अतः ब्रूयात्आहृरआनप। इदंभगवदितिअेतकेतोरुक्तिः
इदंआनीतंभगव्येभगवत्रिव्यर्थः मनुयसोरुः संबुद्धौह्यंसीतिरुत्वं। पंवैसौम्येतंअणिमानंपरमा
पुंननिभालयसेनचांभुषविषयंकरोषि। एतस्येतिपरमाणुत्वेनैक्यतपाचेतस्समुदायेष्यणुकादिप
रपर्यामहृतोमशोधस्सारंभः अतस्तेषामेवसमवापिकारणत्वंनवीश्वरस्यतस्यतुनिमित्तकारण

राम.
१०

त्वमेवेति सूचितं न यो धर्मं पदं कार्यमात्रं परे न चात्रारिणमपहंश्च परं हविर्लेपत्वहपसूक्ष्मत्वस्य तत्रापि संभवात्
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः सादावगुणशब्दस्येकसूक्ष्मार्थकत्वस्य सर्वैरेवांगीकरादिति परे यामतं
युक्तं। तत्रागत्या परमाणुशब्दस्य लक्षणयोगोक्ता र्थकत्वेऽपि प्रकृते मुख्ये बाधकाभावे न लक्षणाया अ
योगात्। न च तथापि एतच्छ्रुतिपूर्वकतौ संपरप्रोक्तिमेतत्रारिणमपहंश्च परं हविर्लेपत्वहपसूक्ष्मत्वस्य तत्रापि संभवात्
रपरत्वं युक्तमिति वाच्यं। एतमगिमानमित्यनेन स्पृजावपववर्धगाजरावस्थितसूक्ष्मावपवस्यै
व प्रकातपश्चानुसंधेयाः। नन्वीश्वरे तज्ज्ञानादौ च किमेकतन्तावत्तस्या अभाववर्तकत्वात् तज्ज्ञानादौ सा
क्षादापाञ्चपरंपरया चंदिता विरोधितात्। नापि स्वसमानजाती पद्धिती परहितत्वं। तस्य सिध्यसिद्धि
पराहृतत्वात्। न च स्वसमानजाती पद्धिती पद्धिर्तेष्वधत्तमेदकूटवत्वं तदतो नोक्तदोष इति वाच्यं।
भेदकूटस्य दर्शयत्वात्। अथ नित्यज्ञानादि मज्जिष्वभेदाप्रतियोगित्वमीश्वरे एकत्वं। तद्ज्ञानादौ च नित्य
ज्ञानादि मज्जिष्वभेदाप्रतियोगितानवसे एकत्वं। स्वेतरज्ञानाद्यवृत्तिनिसत्त्ववत्वं श। आद्ये प्रतियोगो

वा०

११

गीतायां व्यासस्य वृत्तिधर्मनिवर्धनत्वात् उभयमेव साक्षात् संभवति चेन्न नित्यज्ञानादिसिद्धेः पूर्वमेत
 दशैकत्वज्ञानासंभवेनोक्तरीत्या लाघवात् न सहकारेणानुमितौ तद्वैशिष्ट्यज्ञानासंभवात् विशिष्टबुद्धौ
 विशेषज्ञानस्य हेतुत्वात् पतुसामान्यतो विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिविशेषज्ञानत्वेन न हेतुता
 विशिष्टबुद्धित्वादेरनुगतस्याभावात् किंतुकदाचित्स्वरूपतोऽत्वादिविशिष्टबुद्धित्वादेरनुगतस्याभावा
 तकिंतुकदाचित्स्वरूपतोऽत्वादिविशिष्टबुद्धिहस्यते कदाचिज्जातित्वादिनेति नियमनिर्वाहार्थं स्वरू
 पतोऽत्वादिविशिष्टबुद्धिप्रतिस्वरूपतोऽत्वादित्वादिज्ञानत्वेन जातित्वादिना तद्विशिष्टबुद्धिप्रतिजाति
 तादिना तद्ज्ञानत्वेन हेतुता कल्प्यते न तु जातिरिक्तपदार्थमंतर्भाव्यापित्वा हेतुत्वं कल्प्यते प्रमाणा
 भावात् एवं च प्रकृते एकत्वविशिष्टबुद्धिप्रति एकत्वज्ञानहेतुत्वस्याभावेनैकत्वज्ञानं विनाप्युक्तरीसे
 कत्वविशिष्टानुमिति संभवेन तोक्तदोष इति त उक्तरीत्या विशिष्टबुद्धिविशेषज्ञानयोर्घटत्वपद
 तादिभेदेनानंतरे तु हेतुमध्यवकल्पने गौरवेण लाघवाच्चिद्विषयप्रकारतासंबंधेन ज्ञानं प्रतिनि

राम०

११

एवमिदं विषयतासंबंधेन सावधिप्रकारतासंबंधेन ज्ञानप्रतिसावधिप्रविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वे
न हेतुत्वद्वयकल्पनस्यैवोचितेनैकत्वज्ञानं विना तद्विशिष्टानुमितेर्ब्रह्मणोऽपि उरुपपादत्वादिति चेत्
अत्राहः। आत्मानात्मोभयावृत्तिदुःखासमानाधिकरणादित्वं न्यूनत्वमीश्वरैकत्वं तादृशद्विजासमा
नाधिकरणादित्वं न्यूनत्वं च तज्ज्ञानाद्येकत्वं। पतादशैकत्वं च नित्यज्ञानादिसिद्धेः पूर्वगुणाद्यैः सुग्रहं अवृ
त्ततमसमानाधिकरणं तच्चक्रमेणोच्चरघरादित्वमीश्वरजीवद्वित्वं चाद्यासंभववारणाय। तादृ
शं च घटपटादित्वमेव प्रसिद्धमिति॥ तच्चित्तं पतादशैकत्वस्य जीवात्मसाधारस्येन द्विजाविरोधित्वा
त्। वस्तुनस्तत्त्वसामानाधिकरण्यस्यैव अधिकरणोभयसंबंधेनात्मत्ववद्विज्ञाने सति स्वावधिज्ञानसामा
नाधिकरण्यस्यावधिज्ञानवैष्यधिकरणोभयसंबंधेन दुरवत्ववद्विज्ञानं पतद्वित्वं समवायेन तच्च न्यूनत्वमी
श्वरैकत्वं। सामानाधिकरण्येन तच्च न्यूनत्वं च तज्ज्ञानाद्येकत्वमित्यतः॥ नन्वेवं जन्मशरीरजन्मकाय
तादृशद्विजादिसंयुक्तानेन सिसंकुतोद्भिजनकशरीरसिद्धावैश्वरस्य शरीरित्वापत्तिः न चाप्रयोज

वा०

१२

कत्वंविशिष्यघटत्परत्वाद्यवष्टिन्नं प्रत्येव स्वप्रयोज्यविजाती। पसंयोगसंबंधेन कुलात्तादिशरीरत्वेन
हेतुतपाकार्यत्वावष्टिन्नं प्रतिशरीरत्वेन हेतुताभावादिति वाच्यं। तुल्यपुत्ता कृतित्वेन कार्यत्वावष्टिन्नं प्र
तिहेतुत्वसिद्धौ कुरीत्येष्टरसिद्धिना पत्तेः। यदिच विशिष्यघटपटादिभेदेनानंतकुलात्तादिकृतित्वे हेतुत्वे
गौरवात्कुलाद्यवेन कार्यत्वावष्टिन्नं प्रतिहेतुत्वं कल्प्यते। शरीरलाघवमपेक्ष्य संग्राहकलाघवस्य बलव
त्वात्। नचैतादृशहेतुत्वस्वीकारे हिंसादिकर्तृत्वेनेष्टरस्य तद्वृत्तानेष्टा कृतीनामीश्वरे चानंतमूर्तसंयोगा
नां कल्पने गौरवमिति वाच्यं। तादृशगौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वादिति विभाव्यते तदा प्रकृतेः पितृव्यमिति
चैत्र। ईश्वरेशरीराभावबोधकेनायाणि पादोजवनो गृहीता पश्य सवधुः सप्रणोत्पकरा हिंसादिश्रुतिसह
स्रेण शरीरनिपत्भोगाभावेन च शरीराभावसिद्धौ बाधेनेष्टरशरीरसिद्धसंभवात्। ईश्वरशरीराभाव
सिद्धौ हि संकुरादौ व्यभिचारेणांगस्या घटत्पटत्वाद्यवष्टिन्नं प्रत्येव तत्तत्शरीरत्वेन हेतुतपाकार्यत्वाव
ष्टिन्नं प्रतिप्रातीरत्वेन हेतुत्वस्या सिद्धा युक्तानुमानस्या प्रयोजकत्वाच्च। ईश्वरसाधकपूर्वोपदर्शितानुमाने

राम०

१२

तुनकोपि दोषः कापि व्यभिचारानिर्गम्येन लाघवात् कार्यतावच्छिन्नप्रतिकृतित्वेन हेतुत्वसिद्धावप्रयोजक
त्वाभावात् व्यथा घृभावाच्च। न चैवं कार्यतावच्छिन्नप्रतिषेधात्वेन हेतुत्वमपि न स्यात्। शरीराभावे चेष्टाया
आसंभवेन भित्तुं कुरादावेव व्यभिचार इति वाच्यं। आगत्या घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिकृतादि चेष्टा
माविजातीयचेष्टात्वेन हेतुत्वाभ्युपगमेन तादृशहेतुताभावे क्षतिविरहात्। न च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रत्यपि
चेष्टाशरीरयोः कथं हेतुत्वं सगोघृकालीनघरादौ व्यभिचार इति वाच्यं। विजातीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्र
त्येव स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसंबन्धेन तयोर्हेतुतात्। यत्तु अरण्यादौ चुद्र्यादिके दृष्टे तत्कर्तुरदर्शये च
इदं च - एकं केन विच्छरीरेण कृतमि स नुमीयते न त्वं कुरपर्वतादावित्यनुभवसिद्धमिति शरीरे कर्तृक
ककार्षसमूहे शरीरे कर्तृकत्वानुमापकः कश्चन धर्मो विलक्षणोऽवश्यमुपेयः स च धर्मो जातिरूपउपा
धिर्वैसम्यदेतत्। एवं च तादृशधर्म एव चेष्टाशरीरयोर्जन्मतावच्छेदकः। तावतैव भित्तुं कुरादौ व्यभिचा
रणात्। न चैवं लाघवात् कार्यतावच्छिन्नप्रतिकृतित्वेन हेतुत्वानुपपत्तिः। तत्र तादृशधर्मविशेषस्य नम्यता

वा०
 १३ वछेदकत्वेपि लाघवानपापद्वितीयाचार्यकार्पतस्सं ग्राहकत्वेन तस्यैव जन्मता वछेदकत्वे संभवति तत्प्रागाने
 वित्यात् लाघवेऽपि सं ग्राहकत्वाद्यवस्थवलवत्वादिति तत्र तादृशविलक्षणधर्ममानाभवात् न च
 तादृशधर्मभावे कथं शरीरकर्तृकत्वानुमानमिति वाच्यं चुहीत्वादित्येवतरनुमानात् न चाप्रयोजकत्वं
 निरुपधिसहचारस्यैवानुकूलतर्कत्वात् एतेन चुहीत्वादिनेवांकुरुत्वादित्यपि तदनुमानापक्षिरेत्यपि नि
 रस्ते अंकुरत्वादौ तत्सहचारग्रहात् न च निरुपधिसहचारस्यानुकूलतर्कत्वे मानाभाव इति वाच्यं जासा
 दिना सजाद्यनुमानान्न पानुपपत्तेरेवमानत्वादिति सांप्रदायिकाः तवीनास्तु अपाणिपाद इत्यादिश्रुती
 नामस्मदादिशरीरसंस्थानतुल्यसंस्थानशरीराभावमात्रबोधकत्वेन मोगस्य शरीरनिपतत्वे मानाभा
 वेन चेश्वरशरीराभावा सिद्धा बाधाभावेन हि संकुरादौ व्यभिचारानिर्णयेन कृतेरिव चेष्टाशरीरयोरपि
 लाघवात् कार्पतावधि न प्रत्येव हेतुतया प्रयोजकत्वाभावेन चोक्तानुमानादीश्वरशरीरसिद्धौ बाधकाभा राम०
 वेनेश्वरस्य शरीरित्वमिदमेव अतएवेश्वरोक्तत्वेन वेदप्रामाण्यसिद्धिः स्वरसतएव संगच्छते अन्येष्वेश्वर १३

समशरीरामावेव कृत्वा संभवेन वेदप्रामासस्य भूतावेशमापाद्यनुसरेण क्लेशसाध्यतापत्तेः तच्च शरीरं
निसंजायवात्। न चेश्वरस्य शरीरित्वे तद्गानादीनां जन्मत्वापत्तिः। तत्कारणशरीरादेः संभवादिवाच्यं।
लाघवादेव तेषां निसत्त्वसिद्धेः न चैवं तच्चेष्टाया अपि निसत्वापत्तिः। इष्टत्वात्। न चैवं तानत्वादेर्निसत्ताधा
रणत्वेन शरीरादिजन्मत्वावच्छेदकत्वानुपपत्तिर्जन्मत्वादेर्निवेशे च गौरवमिति वाच्यं। तस्य फलमुख्यत्वेना
दोषत्वात्। निसत्ताधारणधर्मे स्थापिकार्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्। अपेश्वरस्य स्थूलशरीरां
गीकारे तस्य पाषाणमध्यवर्तिकादृशरीरः कर्तृत्वानुपपत्तिः। तत्राभ्यस्य स्थूलशरीरस्य प्रवेशा संभ
वात्। अणुशरीरामुपगमे च सकलकार्यकर्तृत्वानुपपत्तिरिति चेन्न। तस्याचिंत्वालुप्तशक्तिकत्वेनाभ
्यस्थापितशरीरस्य पाषाणादौ प्रवेशा संभवात्। नानाऽणुशरीरामुपगमाद्वा। पद्मपरमाराव एव प्र
सक्तवद्दीश्वरात्मसंयोगजन्मचेष्टावंतः ईश्वरस्य नित्यानिशरीराणि। न चैवं चेष्टाया अनित्यत्वे सर्वदा
संभव इति वाच्यं। अतिस चेष्टाया अपि सर्वदा संभवात्। न च परमाणूनां चेष्टां वदंत्यावयवित्वरूपशरी

वा०

१४

रत्नासंभव इति वाच्यं। चेष्टाजनकतावच्छेदकजातिविशेषस्यैव शरीरत्वरूपत्वात्। न च तेन स्तादिना सांकर्यात्।
पं शरीरत्वस्य जातिरूपतेति वाच्यं। उपाधिसांकर्यस्यैव जातिर्सांकर्यस्यापि प्रमाणाभावेनादोषत्वात्। न चे
चेष्टात्वस्यानुगतस्याभावात्कपंतदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वं शरीरत्वस्येति वाच्यं। तस्यापि प्रपन्नजन्य
तावच्छेदकशरीरक्रियाविशेषतगतजातिविशेषरूपत्वात्। वस्तुतस्तु ईश्वरप्रदानाधीनचेष्टावतां सर्व
वामेवैश्वरशरीरत्वं। अतएव सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादि श्रुतयोश्चामप्यसर्वभूता
नीत्यादि स्मृतयश्चाधुसंगच्छन्ते। पक्षुशरीरेण चेष्टामुत्पाद्य कार्यात्पादात्कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टाते
न हेतुत्वस्यावश्यकत्वेन चेष्टोपक्षीणस्य शरीरस्य कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वासिद्धौ शरीरजन्यत्वानु
मानाजेश्वरशरीरसिद्धिः संभवतीति तत्र। तस्यापि चेष्टाजन्यत्वानुमानेनैव सिद्धिस्तं कुटादिजनकचेष्टासि
द्धौ तज्जनकतपेश्वरकृतिशरीरयोस्सिद्धौ शरीरीश्वरसिद्धेरावश्यकत्वात्। न चैवमनंतशरीरकल्प
नागोरवेणालाघवात्कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टाया अपि हेतुत्वासिद्ध्या कथमीश्वरशरीरसिद्धिरिति वाच्यं। १४

तादृशगौरवस्पर्शमुरवलेनादोषतात्। अपतथापि चेष्टायाः घटादौ स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसंबंधेन तद्वत्सादौ च स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगध्वंसादिसंबंधेन हेतुतयाऽनुगतसंबंधाभावात् कपंकापतावच्छिन्नप्रतिहेतुत्वमिति चेन्न। संबन्धानुगमस्यादोषत्वेन सर्वत्र स्वप्रयोज्यध्वंसवत्संबंधेनैव चेष्टायाहेतुताभ्युपगमेन चाऽदोषात्प्रतिभरणं किंचिद्विहितश्रुतीति नियमेन तद्विनाशस्य चांततद्विशरीयचेष्टाप्रयोज्यत्वेन कापि व्यभिचाराभावात्। अतएव रामकृष्णदिशरीरे चेष्टाविशेषहेतुत्वात्प्रपत्तेनापीश्वरसिद्धिर्विधीया। अपसमवायेन नानाविधविजातीयचेष्टायामवेष्टेदकतयानानाविधकतेहेतुतयैकविधनित्यकृतेस्तद्देतुत्वासंभवः। नचेकस्यापि नित्यकृतेर्नानाशरीरावच्छिन्नत्वोपगमेन नानाशरीरवृत्तिनानाविधविजातीयचेष्टाहेतुत्वे बाधकाभाव इति वाच्यं॥ तपासतिनानाविधविजातीयचेष्टापादेशानि पमानुपपत्तेरिति चेन्न। समवायेन विजातीयतत्तत्वेष्टाप्रतिस्वीयविजातीयतत्तत्वेष्टावृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन स्वीयविजातीयतत्तत्वेष्टावृत्तिसा

संगदितिवाच्यं। कार्पत्वस्यानुगतस्य उर्वचतया तादृशसामान्यहेतुत्वस्यासंभवउक्तिकत्वात्। नच प्रागभा-
वप्रतियोगित्वमेव तदिति पुक्तं॥ प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसंबंधात्मकतया तत्प्रतियोगिरूपत्वे-
नाननुगमात्॥ नच स्वाश्रयप्रतियोगित्वसंबंधेन प्रागभावत्ववत्त्वमेव कार्पत्वमपवाविषयतादिव-
दतिरिक्तमेव प्रतियोगित्वमंगीकार्पमतो नोक्तदोष इति वाच्यं प्रागभावत्वस्य उर्वचत्वात्॥ नच ध्वंस-
प्रतियोग्यभावत्वं प्रागभावत्वमिति वाच्यं। ध्वंसत्वस्य प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वरूपतयाऽप्योभ्यां
यात्॥ नच ध्वंसत्वप्रागभावत्वयोरखंडोपाधित्वाद्दोषः। प्रागभावानंगीकारे तपाप्यनिस्तारात्।
ध्वंसप्रतियोगित्वस्य ध्वंसावृत्तित्वेन तस्यापि कार्पत्वरूपत्वासंभवात्। नचोत्पत्तिमत्वमेव कार्पत्वं उ-
त्पत्तेरंतीदृशतया लौकिकप्रत्यक्षाभावेऽप्यलौकिकप्रत्यक्षत्वात् न पादिति वाच्यं। आद्यभरणसंब-
धरूपायास्तस्या अपननुगमात्। अतएव न स्वरूपसंबंधविशेषोपीति। मेवं। उत्पत्तिमत्वस्यैव कार-
पत्वरूपत्वसंभवात्। नचाननुगमः। स्वाधिकरणसममर्ध्यत्वसंबंधावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगि-

वा.

१६

ताकाभाववत्त्वादित्रकालिकविशेषणात्संबंधेनवृत्तिरूपस्यतस्यानुगतत्वात्। अत्रचःस्वरूपल
स्यपरत्वात्॥विषयतातत्त्वादिवत्कार्यत्वस्यापतिरिक्तत्वेनादोषाव॥अत्रकेचित्।कार्यत्वावच्छिन्नप्र
तिफलित्वादिसामान्यहेतुत्वाभावेपिनक्षतिः।पीलुपाकवादिवैशेषिकमतेपाकजघरादौखंड्य
रादौसर्गाद्यकालीनघरादौचकुलात्वादिकृतिजन्यत्वबाधेनघटत्वादिवैतुपाकृतिजन्यत्वसाधनेन
तमेहेनशरीरशरीरीश्वरसिद्धेर्निष्पत्त्यहत्वादिवैशेषिकहेतुत्वस्यैवानुकूलतर्कत्वात्।पतुकुलात्वा
दिकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगीयकालिकविशेषणात्संबंधेनकोलविषयस्यासत्त्वाहेतुत्वेनन
तत्रकुलात्वादिकृतिजन्यत्वबाधःपाकजघरादिस्थानेप्राक्तनपरमाणुद्वयसंयोगध्वंसानामुत्तरताद
शसंयोगध्वणुकादिवंततःकाव्योपाधितयापिजनकत्वेनपाकजघयद्युत्पत्तिप्राक्कालावच्छेदेनतद
धिकरणकालेकुलात्वादिकृतेपाकद्वारास्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगीयकालिकविशेषणात्पासत्वात्।
एवंखंड्यदोत्यतिप्राक्कालावच्छेदेनापितदधिकरणकालेकुलात्वादिकृतेरवस्थितकपालद्वयसंयोग

राम०

१६

रूपस्य प्रयोज्यविजातीयसंयोगीयकालिकविशेषणतासंबन्धेन सत्त्वादिति। नत्रावेष्टाहंदादेर्लघुसंब
धातरेण हेतुत्वसंभवेन घटत्वाद्यवच्छिन्ने स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगीयकालिकसंबन्धेन हेतुत्वपिकु
लात्वादिरूपतेर्विजातीयकृतित्वेन लाघवादिष्वपत्तादिनैव हेतुत्वात्। एवमपि सर्गाद्यकाले स्वप्रयोज्य
विजातीयसंयोगीयकालिकविशेषणतायां कुलात्वादिरूपतेः कथमप्यसत्त्वेन सर्गाद्यकालीनघटकत्वे
त्वेनेष्टरसिद्धेरनपायाव। अतएव घटाद्यनुकूलविजातीयकृतिसत्त्वादेरेव कुलालत्वादिरूपत्वेनेष्टर
स्याद्यकुलात्वादिरूपतत्पानमः कुलालेभ्यः कर्मरेभ्यश्चेति श्रुतिरपि साधुसंगच्छते। कर्मरेणैह लोह
कार इति मद्भास्करः। नचैवं तत्र जगत्कर्तृत्वमसिद्धं। अतएव तत्सिद्धेः। अथ घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिविजा
तीयकृतित्वेन हेतुता एवं घटत्वावच्छिन्नप्रतिविजातीयकृतित्वेन। एवमप्यत्रापि तत्रावेष्टरूपतेः
सर्गाद्यकालीनघटपरादिजनकत्वे सांकर्षीतपाहिवुलात्वादिरूपतो घटजनकतावच्छेदकं तत्र न
परजनकतावच्छेदकं कुचिदस्त्वतोच परजनकतावच्छेदकं तत्र न घटजनकतावच्छेदकं एकस्यामीष्टर

वा०

१७

कृतौतयोः समावेशादिसिचेत्र। उपाधिसांकर्यस्यैवजातिसांकर्यस्याप्यदोषत्वात्। यत्तु घटत्वाद्यवच्छिन्ने विजा
तीयचेष्टापादे तु तावदप्यकलेन विजातीयकत्वे विषयतया स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगेन वा हेतुत्वे माना
भावः। वस्तुतस्तु कृतेश्चेष्टातया विजातीयसंयोगस्तेन च घटादीन् अनुभवेन घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विजा
तीयसंयोगत्वादिति न हेतुत्वं न तु चेष्टाया अपि तावदेव विवर्हिता तया च नोक्तरीत्ये श्वरसिद्धिः संभवतीति
तत्र। एवमपि सगधिकालीनो घटो विजातीयसंयोगजन्यः घटत्वादितानीतन घटवदिसा धनुमानेन स
र्गकालीन घटादिजनकविजातीयसंयोगसिद्धो तज्जनकचेष्टाजनकपत्नाश्रपत्वेन शरीरी श्वरसिद्धे
रभूतात्। यदपि एवं सर्गकालीन घटं पक्षीकृत्य दंडजन्म तसा ध्वक घवत्त्वे हेतुकानुमानवत्त्वा
ज्जल्पदंडजन्म तसा ध्वेन निसदंडजन्म तसा पितत्र सिद्धापत्तिः। पदिव सामान्यतो वटत्वाद्यवच्छिन्नं प्र
ति दंडत्वेन न हेतुता किंतु तद्व्यावृत्तवैजात्यमंती लसतद्वच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वं तथा चानुकूलतकं विरहे
लोक्तानुमानात्र निसदंडजन्म तसिद्धिरिति विभाज्यते तदा तादृशवैजात्यावच्छिन्नं प्रत्येव विजातीयकसंयो

एत०

१७

गत्वादिना हेतुलोपगमाच्चोक्तरीतेष्वसिद्धिरितितदपिमंद। घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिविजातीयसंयोगमत्तादि
नाहेतुत्वेनैव निर्वीहेद्भावेरपि स्वप्रयोज्यरिजातीयसंयोगेन हेतुत्वे मानाभावादिति घटंति। तच्चिंसं। हेतु
कृतादीनां विरम्यापारोपधापकत्वेन फलार्थतंस तस्यावश्यकत्वेन विनिगमनाविरहादेव तेषां हे
तुतस्यावश्यकत्वादिति। इदं तु चिंसतेजस्य त्वस्य जनकता घटितत्वं जनकतायाश्च त्वजनकतावच्छेदक
निष्ठकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वघटितत्वमिति नियमः एवं चात्र कृतित्वनिष्ठकार्य
त्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वघटितजनकतावच्छेदकत्वघटितजनकताघटितकृतित्वावच्छिन्नसाध्यत्वसाध्यं
किंवा विजातीयकृतित्वनि - घटत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वघटितजनकतावच्छेदकत्वघटित
जनकताघटितकृतित्वसाध्यं तत्र नाद्यः। कृतित्वे कार्यत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वस्यासि
द्धतया तद्वदितुं जनकताघटितकृतिजन्यत्वस्याप्यनासंभवात्। नासः व्यभिचारात् सामानाधिकर
ण्येन सापत्तिहेतुदेश्यत्वेति दुसाधनात्। अवच्छेदकावच्छेदेन सापत्तिहेतुदेश्यत्वे च साधनात्। न च

वा०

१८

समवायेनकार्पत्वावच्छिन्नप्रतिविषयतयाकालिकसंबंधेनकार्पत्वावच्छिन्नप्रतिकालिकसंबंधेनतादात्म्य
संबंधेनकार्पत्वावच्छिन्नप्रतिसाध्यत्वावच्छिन्नविषयतयाकालित्वेनहेतुत्वमितिपक्षत्रपेयपात्रमविषय
तयाकालिमह्यस्मिन्समवायेनावृत्तित्वरूपकालिकसंबंधेनकालिमह्यस्मिन्कालिकसंबंधेनाव
त्तित्वरूपसाध्यत्वावच्छिन्नविषयतयाकालिमह्यस्मिन्तादात्म्येनासंबद्धत्वरूपचकालिजन्मत्वजनकता
घटितमेवसाध्यमतोनोक्तदोषइतिवाच्यं। अंतर्सेसिद्धसाधनात्। आद्यपोः नैयापिकानामप्रसिद्धे॥
इश्वरकृतेसर्वविषयकत्वात्मावच्छिन्नकालिकसंबंधेनकालिमह्यत्वनित्यगगनादा
वेवप्रसिद्धमितिवाच्यं। तत्रकालिकसंबंधेनावृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः। नचकालिकसंबंधावच्छिन्नवृत्ति
त्वीपस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः कालिकेसंबंधेनकालिमह्यवृत्तित्वाभावस्याव्यसंचय
धिकरणेसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिनाकोट्यदादौप्रसिद्धएवेतिवाच्यं। एवंसतिसिद्धसाधनाभ्यंतरयो
रायजेः। तस्याज्जनकत्वाघटितमतिरिक्तमेकजन्मत्वमित्यभिप्रायेदोवोक्तानुपायावतारोद्भव

राम०

१८

अः वस्तुतस्तत्ताम्यविषयतासंबंधेन कृतिमत्त्वमेव जन्मत्वा घटितं साध्यं लाघवादि पूर्वमेवोक्तं तत्र
चनोक्तदोषः । अपरे तु जन्मा व्यवहित पूर्वकालः कालिकसंबंधेन कृतिमान् कार्या व्यवहित पूर्वकालता
कालत्वाद्वा च राघव व्यवहित पूर्वकालवत् जन्मविषयतासंबंधेन स्वाव्यवहित पूर्वकालीन कृतिमत्
कार्यत्वात् घटादिवत् जन्मस्वाप्यवहितोत्तर क्षणोत्पत्तिकत्वविषयत्वो मय संबंधेन कृतिमत् कार्यता
द्वारादिवदित्याद्यनुमानानि प्रसिद्ध साध्यकानि निर्दिष्टानी श्वरसाधकान्यवसेपानीत्याहु रित्यलम
तिसूक्ष्मविचारेण । अत्र केचित् । उक्तानुमानेन भिम्यं कुरादि जनककृतिसिद्धावपि न तदा अतपे
श्वरसिद्धिः । तस्याः श- दि जनकगगनादिवन्निराश्रयत्वस्यापि संभवेन तदा अतपे प्रमाणाभावात् ।
कृतिर्इव्याश्रिता गुणात्वादित्याद्यनुमानानामप्रयोजनत्वात् । गुणात्वाच्च कानुनानस्याप्यप्रयोजन
कालेन तत्र गुणात्वे मानाभावाच्च । अन्यथा गगनादिकद्रव्याश्रितं गुणजनकत्वाद्वारादिवदित्यनुमा
नेन गगनाद्याश्रयसिद्धिप्रसंगात् । न च परमारावादेव्यभिचारः तस्य पक्षसमत्वादिति वदन्ति । तच्च

वा०

१८

संनिरुपाधिकसहचाररूपानुकूलतर्कसत्वेनोक्तानुमानेनैवतस्याहव्याश्रितत्वसिद्धेः। अन्यथातत्रात्रबल
प्रवृत्तानांजासादेनासत्ताधनुमानानां विलपापनेः। विभुमित्रत्वस्योपाधितयागगनादिपक्षकानुमा
नाजगगनाद्याश्रयसिद्धिः किंच घटादिरूपकार्यकुलालादिरुक्तीनामिदकुलालादिरूपकर्तुरपिजनक
तपोक्तरासाकर्तृजन्यत्वानुमानात्सि संकुरादिकर्तृत्वेनैव श्रसिद्धिर्निराबाधैव। अत्रवदंति। घटादि
वृत्तिविषयतासंबंधेनज्ञानं प्रति घटादिवृत्तिविषयतासंबंधेनज्ञानस्पहेतुत्वावश्यकतया घटादिनि
र्विकल्पकात्पूर्वतादशहेतुसंपर्पमी श्रज्ञानस्वीकारआवश्यकतया अथत्वेनचैव श्रसिद्धिः। तथा
हि। घटादिवा भुवे घटादिच भुः संयोगस्य संतिकर्षविधया हेतुत्वं निर्विवादं तच्चात्मनिष्टप्रत्यक्षसत्या
नं संभवति च भुः संयोगस्यात्मन्यसत्तादतो विषयनिष्ठप्रसाससेवतद्वाच्यं। नच स्वाश्रयीभूतच
भुः संपुक्तमनः प्रतियोगिकविजातीयसंयोगेन तस्यात्मनिसत्वमस्यैवेति वाच्यं। तथापि परादे
च भुः संयोगदशामां मुक्तसंबंधेन च भुः संयोगस्यात्मनिसत्वेन घटादिवा भुषापत्त्या घटादिवा भु

राम०

१८

पं प्रतिपत्तादिच भुः संयोगस्योक्तमुरुसंबंधेन विषयभेदेनानंतहेतुत्वस्य वाच्यतया तदपेक्ष्य द्रव्यवृत्तिलोकि
कविषयतासंबंधेन चाभुषत्ववच्छिन्नप्रतिसमवायेन च भुः संयोगस्य विषयमनिवेश्य विषयनिष्ठप्रत्या
सत्ताहेतुत्वस्यैव लाघवेनोचितत्वात् न च विषयनिष्ठप्रत्यासत्ताहेतुत्वेपु कपुरुषीपच भुः संयोगदशा
यामन्यपुरुषस्य चाभुषापत्तिवारणाय तत्पुरुषीपत्वनिवेशेन मोक्षमिति वाच्यं विषयापेक्षया पुरु
षारणमल्पत्वात् एव च यत्र यदाहावेव च भुः संयोगस्तत्र समवायेनात्मनि घटादिचाभुषापत्तिः न
च घटादिचाभुषत्वस्य कस्यचित्कार्यत्वात् न ह्येकतया वतदवच्छिन्नापत्तिरिति वाच्यं घटादिचाभुषत्व
स्य घटादिचाभुषेण विरहविशिष्टमित्रविषयकानुमितिसामग्र्यभावस्यैव कार्यतावच्छेदकतया
तद्वत्त्वात्तदवच्छिन्नापत्तिसंभवात् न च तदितरसंबंधेन कायोत्पादकसामग्रीविशिष्टाया एव त
संबंधेन कार्योत्पादकसामग्र्याः फलव्याप्यतया न तदापत्तिरिति वाच्यं तत्संबंधेन कायोत्पादक
सामग्र्यांतदितरसंबंधेन कार्योत्पादकसामग्र्या एककालीनत्वसंबंधेनैव वैशिष्ट्यस्य निवेशनी

वा०
२०

पतपाश्रतदानीं परादौ सत्त्वेनैव वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वात् अतो घटादिवृत्तिविषयतासंबंधेन सापेक्षप्रतिपत्तेन
संबंधेन ज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यं तथा सति नोक्तापत्तिः। समवायेन घटादिचाक्षुषो सादृकसामग्र्या घटादि
वृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानविशिष्टवस्तुसंयोगरूपविषयतासंबंधेन परादिचाक्षुषसामग्र्या एकका
लीनत्वसंबंधेनाप्यभावात्। तदा बीजादृशसामग्र्यां काप्यसत्त्वात् न च ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य विषयभे
देनानंतु हेतुतायां सन्निकर्षस्य च भिन्नहेतुतायाः कल्मसापेक्षया सन्निकर्षस्यैवात्मनिष्ठप्रसाससा
विषयभेदेन हेतुता कल्मसनमेवोचितमिति वाच्यं॥ इन्द्रियभेदेन लौकिकालौकिकप्रत्यक्षभेदेन च
विभिन्नसन्निकर्षहेतुतायां विषयमंतर्भावमपेक्ष्य विषयभेदेन ज्ञानहेतुतायां भिन्नसन्निकर्षहेतुतायां
चलाघवान्। न चोक्तापत्तिवारणार्थं घटादिवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानं प्रति तादात्म्येन घटत्वादिना
घटरूपविषयस्यैव हेतुतास्तत्तथा च नोक्तरीत्ये च रसिद्धिः संभवतीति वाच्यं। एवमपि यत्र घटत्वादेवे
व चक्षुःसंपुक्तसमवायस्तत्रोपदर्शितरीत्या समवायेनात्मनि घटत्वादिचाक्षुषापत्तिवारणाय घट

राम०
२०

त्वादिवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानं प्रति तेन संबन्धेन घटत्वादित्थानहेतुताया आवश्यकत्वेन घटत्वादि
निर्विकल्पकात्पूर्वतादृशकारणसंपत्त्यर्थमीश्वरज्ञानस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। न च तत्रापि घटत्वा
दिवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति घटत्वत्वादिना घटत्वादेर्हेतुतयैवापत्तिवारणं संभवतीति वा
च्यं। घटेतरावृत्तित्वविशिष्टसकल घटवृत्तित्वरूप घटत्वत्वादिना हेतुत्वापेक्षया घटत्वादिवृत्ति
विषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुतार्थालाघवात्। न च घटत्वादिनिर्विकल्पकात्पूर्वमपि कस्यचि
गुरुष्वप्यावश्यं घटत्वादित्थानसत्वात्तेश्वरज्ञानस्यावश्यकत्वेति वाच्यं। एवमपि सर्गाद्यकाली
न घटत्वादिनिर्विकल्पकपूर्वगुरुषांतरीय घटत्वादित्थानाभावेन तादृशकारणसंपत्त्यर्थमीश्व
रज्ञानस्वीकारस्यावश्यकतया तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धेर्ब्रह्मण्यपि वारपितुमशक्यत्वादिति। अ
त्रेहमवधेयं। कार्यतत्वे हेतुकपूर्वोपशितानुमानादिविज्ञानाद्योजनत्वादित्थानहेतुकानुमानादपीश्वरसिद्धिः॥

वा.
२५

तदुक्तमाचार्यैः। कार्यापोजनधृत्यादेः पदात्पत्यपतश्रुतेः। वाक्यान्तरव्याविशेषावसाध्योविश्वविद्वय
पहति। अत्रकार्यसादौभावप्रधावोनिर्देशः। प्राचीनमतेतादात्म्यसंबंधस्य व्याप्यतानचछेदकत्वेनय
थाश्रुतेऽनुपपत्तेः। पंचम्यर्षः प्रयोज्यत्वं अन्वयश्चास्पसाध्यपदार्थानुमितिविषयैकदेशानुमितोतथा
चकार्यतापोजनत्वधृतित्वादपहत्वप्रत्यपत्तश्रुतित्ववाक्यत्वसंख्याविशेषत्वात्मकबहुविधहेतु
प्रयोज्यानुमिनिविषयोविश्वविषयकनिसत्तानाश्रयोनिसेश्वरइतिकारिकार्थः। अत्रायोजनप
दार्थः करणव्युत्पत्त्याकर्मधृतित्वादीसत्रादिपदार्थानाशत्वपदपदार्थः पद्यतेगम्यतेसापत्तेः
नेतेतिव्युत्पत्त्याव्यवहारः प्रसपपदार्थः। प्रमासंख्याविशेषोद्धित्वादिः एवचजन्यसकृत्कर्तृकार्य
त्वादुरवत्सर्गाद्यकालीनघणुकारंभकपरमाणुसंयोगजनककर्मफलजन्यकर्मत्वात् अस्मदादि
शरीरक्रियावत्ब्रह्मांडादिधृतिः फलजन्याधृतित्वात् आंकाशोपाधिधृतिवत्ब्रह्मांडादिविनाशः
प्रफलजन्यः नाशत्वात्पाद्यमानपरनाशचत्सर्गाविकालीनघटपरानपनादिव्यवहारः फलजन्यः २१

व्यवहारत्वात् इदानीं तन घट पदानघनादिव्यवहारवत् वेदजन्यप्रमाणगुणजन्माप्रमात्वात् प्रसक्तप्र
मावत् वेदः पौरुषेयो वेदत्वात् पत्रैवं तत्रैवं पपागगनादिवेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतवत्सर्ग
घका लानघ गुकपरिमाणजनकद्वितसंख्याश्रयेष्ठा बुद्धिजन्माद्वित्यत्वात् अस्मदाद्यपेष्ठा बुद्धिजन्म
द्वित्यवद्वित्याद्यनुमानैराश्रयसिद्धिरिति भावः । न चानाप्रयोजकत्वमिति वाच्यं । सर्वत्रांततो निरुपधिस
हचारस्यैवानुकूलतर्कत्वात् वेदत्वं च न जातिः कत्वादिना संकरात् किंतु विजाती पधर्मजनकाप्यनप्र
तियोगीत्वं । लौकिकवाक्यपित्रवाक्यत्वं वा । मणिरुतक्त शब्दशब्दोपजीविप्रमाणतिरिक्तप्रमाणज
मप्रमितविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थतानाजन्मप्रमासाशब्दत्वं वेदत्वं अत्र स्वर्गादि साध
नत्वविशिष्टपागादिरूपस्य स्वर्गकामोयजेतेत्यादिवेदार्थस्य घटकीभूता लौकिकस्वर्गादेः शब्
दशब्दोपजीविप्रमाणभामतिरिक्तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेनाश्रयणजनवेदे निरुक्तप्रमाणजन्यप्रमिति
विषयार्थकत्वमितितत्वं घटोस्तीत्यादिलौकिकवाक्यस्यैव तद्वत् शब्दजन्यवाक्यार्थतानाजन्मभा

श्री०

२२

रतस्मृत्त्यादिवाक्यान्तत्वं प्रमाणशब्दत्वं च वेदेस्तीति लक्षणसमन्वयः। घपेस्तीत्यादिलौकिकवाक्येति व्याप्ति
 वारणापसंतं वेदात्मकशब्दप्रमाणेन साव्यादिसिद्धिनिवृत्तिः। शब्दोपजीविनायागः स्वर्गसाधनं स्वात्मा
 धनतावच्छेदकरूपवत्त्वादिसनुमानादिप्रमाणेन च वेदार्थस्य ग्रहणद्वयं भवति शब्दशब्दोपजीविप्र
 माणातिरिक्तत्वं प्रमाणविशेषणं। घरोस्तीत्यादिवाक्यार्थस्यापिशब्देन तदुपजीविनानुमानेन च ग्रह
 णद्वयं प्रवृत्तशब्दोपगतोदयस्य मिति मेदद्वयघटनं। न च वक्षुरादेरद्वयवित्तेन तद्व्यर्थकलौकि
 कवाक्यानि व्याप्तिरस्मैवेति वाच्यं। शब्दसहस्रतेन पेन प्रमितिर्जन्मते तस्य शब्दोपजीविप्रमाणपदे
 न विवक्षणात्। अतएव रातादशार्थलामाद्येव प्रथमप्रमाणपदमपि सार्थकं। द्वितीयप्रमाणपदं चासं
 भववारणापवेदसमानार्थकस्मृतिभारतादिवाक्येति व्याप्तिवारणाय शब्दजन्मेसादिद्वयं। जन्मवाक्यार्थ
 तानजन्मत्वनिवेशोमीमांसकनैपापिकोभयसाधारणवेदत्वस्यतिर्वक्तव्यतपामीमांसकमतेताने
 जन्मत्वस्याव्यवर्तकतया जन्मवाक्यार्थतानजन्मत्वस्याभावप्रतिपत्तिरिति तानच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नमेद

राम०

२२

रूपतादृशवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वस्याप्रसिद्धिरित्यनेन शब्दजन्यत्वविशेषणं ॥ अत्र शब्दजन्यत्वं शब्दप्रयोज्य
त्वं अमथावेदशब्दप्रयोज्यस्मृत्यादिरूपवाक्यार्थज्ञानजन्यस्मृतादावतिव्याप्तितादवस्थात् ॥ इदोवद्वि
मानित्यादियाक्यवारणायतृतीयप्रमाणपदं ॥ मनसोवारणायचरमशब्दोपादानं ॥ ननु च भुरादिता
दृष्टादिरूपलौकिकवाक्यार्थज्ञानजननेपिकुत्रचिद्विशेषणज्ञानद्वाराविशेषणबोधकशब्दस्यसहका
रित्वेन च भुरादेरपि निरुक्तशब्दोपजीवित्वसत्त्वेन तादृशच भुरादिमात्रगृहीतार्थके लौकिकवाक्येऽति
व्याप्तिः ॥ न च शब्दसहकारेणैव पेन प्रमितिर्जन्यते तत्त्वस्य विवक्षणात्रोक्तद्वेषरतिवाच्यं ॥ तथा सति स्वर्ग
साधनत्वाद्यनुमापकस्वर्गसाधनतावच्छेदकयागविशेषतादिरूपलिंगात्मकानुमानेन स्वलिंगकय
रात्वाद्यनुमितिजनने शब्दस्यासहकारितया तादृशानुमानस्य शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तत्वेन तद्रास्या
र्थकत्वस्य वेदे सत्त्वे तासंभवापत्तेरिति चेत् ॥ शब्दसहकारेणैव पेन स्वजन्यज्ञानसमानविषयकप्रतिमि
तिर्जन्यते तद्व्यंभारागम्यार्थकं पद्यत्वं तद्व्यंभारे निवेशेनोक्तदोषामावात् ॥ प्रथमस्वपदं च पत्रलभरणसम

वा०
२३

न्यस्तत्परं द्वितीयं स्वपदं च भेदप्रतियोगी परंतद्व्यत्यनिवेशे नोक्तदोषाभावाते गुरात्ता धनुमितेर्वद्व्यत्यज्ञान
समानविषयकत्वाभावात् ॥ तत्समानविषयकानुमिते सादे श्रोक्तानुमानेन जनने शब्दस्य सहकारितानिष
मेन चेदस्य ले उक्तानुमानादेशब्दोपजीवित्वात् ॥ एतेनात्र च भुरादिजन्यवेदार्थगोचरोपनीतभानादिक
माद्यासंभवस्यपि परास्तं तादृशोपनीतभानादिजनकच भुरादेरपि चेदस्य स्वपदेनोपादानेनोक्तरीत्याश
ब्दोपजीवित्वसत्तात् ॥ नचेवमपि पादशच भुरादिव्यक्त्या शब्दजन्यविशेषणज्ञानसहकारेणोवमादश
वाक्यार्थज्ञानं जनितं तादृशच भुरादिमानगृही र्थकतादृशार्थकवाक्येऽतिव्याप्तिरस्येवेति वाच्यं ॥ ताद
रावाक्यजनकवक्तृवाक्यार्थज्ञानस्यापि शब्दप्रयोजनेन तस्य शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वद्वलाभावेने
वातिव्याप्तिवारणत् शब्दजन्यपदस्योक्तरीत्या शब्दप्रयोज्यार्थकतेया आवश्यकत्वेन प्रत्यक्षेणैव पक्त्त
वाक्यार्थज्ञानस्य शब्दाजन्यत्वेपि शब्दाधीनविशेषणज्ञानजन्यत्वेन शब्दप्रयोज्यत्वात् ॥ एतेनात्र शब्दो
पजीवी सनेन शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानोपजीवित्वं विवक्षितं ॥ अत्र पादत्रयप्रसङ्गेण शब्दं श्रुताचैत्रः श

राम०
२३

ब्रवानि सुपनीतमानानंतरं चैत्रः शब्दापतेरिति प्रयोगस्तत्र शब्दघटिता र्थबोधकगम्यार्थप्रत्यक्षजन्येऽ
तिव्याख्यापत्तेरित्यपि परास्तं ॥ तत्र शब्दप्रपञ्चवाक्यार्थप्रत्यक्षजन्यत्वेन शब्दजन्येसादिदलाभावादेवा
तिव्याख्यानवकाशात् वेदवाक्यार्थज्ञानं विनैव शब्दजन्यतादृशवाक्यार्थघटकविशकलितस्वर्गादिपदा
र्थोपस्थितितो वेदार्थगोचरानुमानसंभवेनासंभवापत्तेश्च। न च तत्पाप्यग्निरिह मस्य भेषजं ज्वरहरणकामो
दशमूलीकषायं पिबेदित्यादिदृष्टार्थकवेदेऽव्याप्तिरिति वाच्यं। गुरुविपुतपस्विदुर्गता नो प्रतिकुर्वीत
भिषकुस्वभेषजैरित्याद्येकवाक्यतयाऽभिषेजयानादिना गुर्वीदीन प्रतिकुर्वीते सलोकिकादृष्टसाधन
त्वाद्यर्थस्यैव तज्जात्यर्थविषयत्वादिति वदंतितत्र वेदसमानार्थकवेदविपरीतानुंष्टवीर्यशुकादिवाक्यादा
वतिव्याप्तेर्गौरवाच्च। एतेन मंत्रब्राह्मणान्तरत्वं वेदत्वमित्यपि प्रत्युक्तं। ननु लाघवाच्च सरेणा वेव विश्वमे
रापरमाणुष्वणुकयोरेव प्रमाणभावेन कपंचरमानुमानस्यैव साधकत्वमिति चेन्न। परमाणुं ध्वं एत
कपोलगीकारे घटादेस्त्रसरेण पुंजस्वरूपते वाद्यकाभावेनातिरिक्तावयविविलोपापत्तेः। तदंगीकारेनुप

वा०
२४

रमाणोरतींद्रिपतया घटादेः परमाणुपुंजस्वरूपत्वा उपपत्त्यातिरिक्तावयवविसिद्धेः सुलभत्वात् न च घटादेस्त्र
सरेणुपुंजत्वरूपत्वे स्पर्शनप्रसङ्गानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ असरेणोः स्पर्शनप्रसङ्गामुपगमात् ॥ अतएव
दीधितिकृतापिउटेरस्पर्शनत्वेन प्रकृतमहत्त्वमपि तपेत्यनुशब्देन तदभ्युपमः सूचितः ॥ न च तयो रंगी का
रेपि घटादेस्त्रसरेणुपुंजे स्वरूपत्वे बाधकाभाव इति वाच्यं ॥ तथापि निरवयवत्वप्रसंगाभावात् ॥ असरेणु
पुंजस्य चतुरराट्टकारिपुंजस्य बाधकारित्वमिदं विनिगमकाभावेत्यातिरिक्तावयवविसिद्धेर्निष्प्र
कृतत्वाच्च ॥ न च तयो रंगी कारेपि उक्तराविनिगमकाभावेनापतिरिक्तावयवविसिद्धिः संभवेत्तवे
ति वाच्यं ॥ असरेणोः प्रापम्यस्यैवाट्टरपीति न्यायेन विनिगमकत्वात् ॥ वस्तुतस्तु तयो रंगी कारे समवेन
बाधुषत्वावच्छिन्नप्रतिचक्षुस्तं पुक्त एव वेत समवायत्वेनैकहेतुतपेव निर्वहः ॥ तयो रंगी कारेतु अस
रेणु तद्रूपारिचाधुषातुरो धेतद्रव्यचाधुषेचक्षुस्तं योगस्यैव समवेतचाधुषेचक्षुः संपुक्तसमवाय
स्यानंतपुरुषभेदभिन्नहेतुत्वमधिकं कल्पनीयमिति पुक्ता तयो रंगी कारावश्यकः ॥ यतु तयो रंगी का

राम०
२४

रेपितद्वृत्तसन्निकर्षात्तदीयरूपरूपत्वादिका भुषवारणाय च भुः संपुक्तसवेतसवायतेन हेतुतायां मह
त्वारिकमवश्यं निवेशनीयं तत्राच न सरेण तद्रूपादिका भुषेव्यभिचारेण द्रव्यामस्मिन्मत्समवेतं तच्च सु
षत्वस्यैव तज्जन्मतावच्छेदकतपात्रसरेण तद्रूपादिका भुषां नुरोधेनोक्तकार्यकारणभावद्वयमावश्यक
मितित्वाद्यवाभावेन तयो रनंगीकार एवोचित इति नवीनैरुक्तं । तत्र विचारसहं अतींद्रिपतुरुत्तादीनां प्र
सप्तवारणपलोकिप्रत्यक्षतावच्छिन्नं प्रतिलौकिकविषयतया प्रत्यक्षत्वह्यपविषयत्वेन हेतुत
त्संज्ञासतया व्यक्तं विना जातेरभानेन च तद्वृत्तसन्निकर्षात्तदीयरूपरूपत्वादिका भुषवारणसंभवेन
च भुः संपुक्तसमवेतसमवायहेतुस्य संज्ञासतया व्यक्तं तायां महत्त्वनिवेशं विनैवोपपत्तेरिति वस्तुत
स्तत्र सरेण वेव विश्रामेपि चतुरणकारंभकत्रसरेण संयोगजनककर्मपक्षकानुमानेनेश्वरसिद्धेर्द
वारत्वादिति सारं केचित्तु आत्माभिप्रायो विध्यर्थः । पाकंकुर्याः पाकंकुर्षीमित्यादिमध्यमोत्तमपुरुष
योः लिङ्गोऽष्टाविशेषात्मकासाध्येषणनुतामप्रार्थनार्थकतायाप्रपमपुरुषीयीष्टामामेव श

वा०
२५

तेरुचितत्वात् अयजनकाहीष्ठा आतनिषेयाभावपंजकेषानुज्ञा उत्तरेप्रयोजिकेष्टाप्रश्रमासीष्टाशार्पनेतिवि
वेकः। स्वर्गकामोपजेतेसादौपागः स्वर्गः कामनिष्ठतया आतेष्टाविषयइत्यादिशाब्दबोधः। वेदेचाप्नोम
गवानेव यस्तुवेदेयोरुषेयतंनंगीकरोतितं प्रतिविधिरेवगर्भेइवश्रुतिकुमार्याः पुंयोगेमानं। तथाचेष्टा
याविध्यर्पतेनवेदिकविधिप्रतिपाद्येष्टाआत्मसमवेताइष्टात्वात्लौकिकविधिप्रतिपाद्यास्मददीष्टा
वरिष्ठाकारकाद्वष्टेइकावष्टेदेनात्मसमवेतत्वसाध्यकानुमानादीश्वरसिद्धिरेत्याहुः। तत्रशोभनं।
कृतसाध्यत्वनिष्फलत्वानिष्ठसाधनत्वज्ञानकालेप्रवृत्तिवारणायप्रवृत्तिप्रतिकृतिनिसाध्यतेपूसाध
नत्ववत्त्ववदतिष्ठतनुयं धित्वज्ञानहेतुतयामवर्तकज्ञानविषयस्यैवविध्यर्पतयाकृतिसाध्येतादीनां
विष्यर्पत्वस्यावश्यकत्वेनआप्ताभिप्रायस्यविध्यर्पतेप्रमाणाभावात्॥अपकृत्यसाध्यताज्ञानकाले
प्रवृत्तिवारणायसाध्यतासंबंधेनकृतिप्रकारकज्ञानमेवप्रवर्तकमुच्यतेत्वाद्यवात्॥नतुकृतिसाध्य
ताज्ञानंतथातस्यतथात्वेप्रवृत्तिकारणात्तावष्टेइककोरौसाध्यत्वस्यापिसंबंधनिवेशेगौरवात्। तथा

राम०
२५

चाख्यातत्वेनाख्यातस्य लक्षणपातुतिसामान्यशक्त्येव निर्वाहै लि - दिविधौ कृतिसाध्यत्वेन स्वातंत्र्ये राश
क्तिरिवेन आख्यातत्वेनाख्यातार्थकतेः क्रियाविशेष्यत्वेनैवान्वयबोधस्य पचतीत्यादौ व्युत्पत्तयेन क्रि
याविशेषरागतया बोधासंभवेन लिङादिविधेः स्वातंत्र्ये राशक्ति साध्यत्वे शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वात् ॥
न च व्युत्पत्तिभेदकल्पनात्र दोष इति वाच्यं ॥ शक्तिभेदं विता व्युत्पत्तिभेदकल्पने प्रमाणाभावेन व्युत्पत्तिभे
दस्य च नाप्येव शक्तिभेदस्यावश्यकत्वात् ॥ किंच आख्यातत्वस्यैकस्याभावेन तित्वतत्त्वादीनामेव कृति
शक्ततावच्छेदकतयाऽङ्गप्रशक्तिकस्य लिङादिविधेः कृतिसाध्यत्वे स्वातंत्र्ये राशक्तिकल्पनमावश्य
कं ॥ न चास्तु स्वातंत्र्ये राशक्तिस्तपापिसाक्षाद्यवात्कृतित्वावच्छिन्ने एव कल्प्यतां न नु कृतिसाध्यतत्वा
वच्छिन्ने गौरवादिविवाच्यं ॥ यत्पदात्पादशधर्मप्रकारेण निपतोपस्थितिस्तत्पदस्य तादृशधर्म एव
शक्ततावच्छेदकत्वस्यानुभवानुरोधेन कल्पनीयतया लिङादिविधितो नियमतकृतिसाध्यत्वत्वावच्छि
न्नोपस्थिते तद्वर्मावच्छिन्नशक्तिकल्पना गौरवस्यादोषत्वात् ॥ अन्यथा वेदपदस्य र्गपदादीनामपि गुरु

वा०

२६

धर्मावधिचशक्तिविलोपापत्तेः। लनुकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभावः कृत्यसाध्यताज्ञानकाले प्र
वृत्तिवारणपावश्यकस्य निपतपूर्ववृत्तिताकस्य कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वौचित्यादि
तिचेन्न॥ कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य सर्वदासत्तेन सर्वदा प्रवृत्त्यापत्तेः। कृत्यसाध्यसाध्यताज्ञानाभावत्वेन
हेतुत्वे हेतुतावच्छेदकगौरवेण लाघवेन कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वौचित्यात्। अपरकृत्यसाध्यताज्ञा
नाभावस्य हेतुत्वे प्रवृत्तिप्रतिदेशः कृत्यसाध्यपाकवानित्यादि कृत्यसाध्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनु
मितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन लाघवं तादृशानुमितिसामग्रीकाले विशेषणतावच्छेदकप्रका
रकनिरूपविधया कृत्यहेतुता कृत्यसाध्यता निश्चयस्यावश्यकतया कृत्यसाध्यताज्ञानाभावाभावे
नैव प्रवृत्त्यनुत्पत्तिनिर्वाहादिति चेन्नैवं॥ कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि बहुविधलाघवसंभवात्।
तथाहि॥ कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानत्वावधिजामा
वमानसंप्रतिपाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं न कल्प्यते तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाका

राम०

२६

द्विविशेष्यकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकाद्विविशेष्यकज्ञानमावमा
नसेत्सहस्रससाकाद्विविशेष्यकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्यावश्यकसप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेः भ
वन्मते तादृशमानसंप्रतितादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेन महत्तोरवा एवंप्रामाण्य
विशिष्टकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानवानहमित्यादिमानसेपाकादिगौरप्रवृत्तिसाम
ग्र्याः प्रतिबंधकत्वमपानकल्पते तादृशविशिष्टविषयताशालिमानससामग्रीकाले अप्रामाण्य
ज्ञानात्कंदितकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकाद्विविशेष्यकज्ञानस्यावश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानान्क
दितकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकाद्विविशेष्यकज्ञानघटितप्रवृत्तिसामग्र्या अभ्याप्रवृत्तिसामग्री
तादृशमानससामग्र्योर्मिलनस्यैवासंभवात् भवन्मते कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकाद्विविशेष्यक
ज्ञानाभावघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्री तादृशमानससामग्र्योर्मिलने बाधकाभावेन तादृश
प्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकल्पनस्यावश्यकतयामहा गौरवापत्तेः । अनपेक्षचरा सादृष्टासा

वा०

२७

धनत्वज्ञानाभावस्य बलान्निष्ठानुबोधितज्ञानाभावस्य च न प्रवृत्तिहेतुत्वं किंतु इष्टसाधनताज्ञानस्य बलवद
निष्ठाननुबोधितज्ञानस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वं इष्टव्यमित्यलमिति शयविस्तरेण ॥ ॥ ईश्वरेस्ति न संदेहः
कस्यापि जगतीतले ॥ तस्याप्येतत्संगेन श्वरनामानुसंहितं ॥ १ ॥ ईश्वरानुग्रहादेव श्वरवाहोपमभूत्
महादेवेन रचितस्तनोतु सुधियां सुरवं ॥ २ ॥ स्वीयं यो यं पममस्य पतदीपं चाम्यकर्तुं ॥ वक्ति शी
घ्रं पतस्तस्यावौजारजातकौ ॥ ३ ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाराजपुरातामकरोपनामश्रीमुकु
टपंडितात्मजमहादेवपंडितविरचितेश्वरवाहसमाप्तः ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ ॥ श्रीरा

अपरसाधनपदार्थैकदेशे व्याप्तिप्रकारैर्निरूपितप्रकारतायां वषट्पदप्रतिपाद्यस्य बाहुनिष्ठत्वस्य स्वरूपसंबंधं
 धेनसाधनपदार्थैः प्रकारताद्वये सप्तम्यंतार्थनिर्वोक्तिरिति विशेष्यतायाश्चानिरूपितत्वं धेनान्वयः साधनपदार्थैः ख २
 ३ दिवं तासप्तम्या निरूपकत्वं चार्थः निरूपकत्वेन निरूपकसाधनपदार्थयोः रथागन्धयः तद्वन्निर्दिष्टत्वं चार्थः दिवन्निर्दिष्टतादृश
 निरूपकत्वयोश्च दोषपदार्थैर्दृष्टकाभावेऽन्यथः तथा च निर्वोक्तिरिति विशेष्यतायाश्चानिरूपितत्वं धेनान्वयः साधनपदार्थैः ख २
 त्व ४ रूपस्य तादृशविशेष्यता निरूपिताया वाक्प्रकारता निरूपितत्वा विप्रकारता निरूपितधूमत्वा च वशिष्ठप्रकारता निरूपितं त ५
 क ६ कल्पस्य च द्यौरभावकप्रयोगेऽभ्युपगम्यते विषयता निरूपकात्वा कल्पस्य बोधः प्रतिबंधकीभूतभ्रमविषयवितानिरूप निरूपे वा ६
 काभावादिमलमादाय पर्यंतैव क्रियासाधने धूमोदुष्टइत्यादिवाक्प्रयोगवारुणाय विषयिताभ्युपगम्यते विषयितोऽतीतं। कं प्रमा ७
 दोषघटककेवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावादत्रा यदोषइत्यादौ साविषयनिश्चयाद्यवहितोत्तरानुचितनिष्ठतादक
 शोभया वाधिकरणताप्रयोजकाधिकारेण तात्त्व्यापकविरोधिविषयताप्रयोऽयता कधर्मत्वदोष
 पदार्थ इति दिक् असंधारणपक्षवृत्तित्वे सति साध्य व्यापकीभूता वप्रतियोगित्वात्मकं
 स्य सत्प्रतियोगितामिच्छता ध्याभायका एव तत्परं संबुद्धेर्विरोधिविषयकतया साध्य
 वन्ता शान्तनिर्बंधक

का
 इति सा मा न्य
 निरूपितः